

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ХАРИШИН Михайло Володимирович

КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVI - ХVII
СТОЛІТЬ: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ

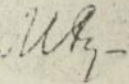
Спеціальність 07.00.02 - Історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1995

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі історії та історичної географії
університету імені Тараса ШевченкаНауковий керівник – кандидат історичних наук, доцент
В.М.МордвінцевОфіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
О.П.Крижанівськийкандидат історичних наук, старший
науковий співробітник В.М.РичкаПровідна установа – Ніжинський державний педагогічний
інститут імені М.В.ГоголяЗахист відбудеться 22 травня 1995 р. о 10
годині на засіданні спеціалізованої ради Д.068.18.06 при Київ-
ському університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 252017,
м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349.З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
університету /вул. Володимирська, 58/Автореферат розісланий "14" квітня 1995 р.Учений секретар
спеціалізованої ради
кандидат історичних наук М.О.Рудь

Загальна характеристика роботи. Дисертація присвячена викладу та аналізу найважливіших подій другої половини XVI—XVII століть в історії Київської митрополії, коли українське суспільство розпоршилося не лише за політичними і регіональними, але й конфесійними ознаками. Вивчення та висвітлення власне цього історичного відтинку і обумовили хронологічні рамки дослідження. У вузькому розумінні вони охоплюють період з 1569 року /Люблінська унія/ до 1686 року /акт передачі Константинопolem Київської митрополії Московському патріархату/. Проте, з метою глибшого виявлення передумов та наслідків для українського православ'я, спричинених конкретними історичними подіями, в роботі використано матеріал у дещо ширших межах.

У дисертації широко представлено діяльність державних, політичних, церковних діячів, які певною мірою торкалися проблем Української Православної Церкви, представленої тоді митрополією. Особливо розглядається діяльність гетьмана Б.Хмельницького та його уряду, спрямована на зміцнення й розширення автокефальних засад православної церкви як необхідного атрибуту Української держави. Дисертант намагався розкрити роль народних мас у боротьбі за збереження православ'я в Україні, показати їхнє розуміння і бачення шляхів виходу із складної ситуації, в якій опинилася вітчизна та церква.

Неупереджений розгляд цих та інших питань дозволив зробити деякі нові висновки і винести ряд історичних уроків.

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розбудови Української держави виключно важливим є переосмислення багатьох проблем вітчизняної історії, які ще в недавньому минулому піддавалися фальсифікації або ж взагалі замовчувалися. Питання, пов'язані з історією Української Православної Церкви, включаю-

чи її середньовічний період, вимагають першочергового вивчення.

Із здобуттям Україною своєї незалежності, в нашій державі розпочався складний процес відродження національної церкви. В результаті з'явилося декілька, офіційно зареєстрованих церков східного обряду віросповідання. Всі вони вважають себе прямими правонаступницями церкви, заснованої ще апостолом Андрієм.

Наявність церков спричинила складні міжконфесійні відносини в українському суспільстві, викликала певну напруженість у громадському житті країни. Виникла невідкладна потреба правдивого вивчення історії православ'я в Україні, яка допомогла б визначити причини нинішнього розколу, сприяла б досягненню міжконфесійної злагоди та співробітництва, а в перспективі – об'єднання всіх православних гілок в єдину Помісну Українську Православну Церкву.

Вирішення актуального для сьогоднішнього часу загалу проблем церковного життя повинно безумовно опиратися на попередній досвід. Уроки минулого мають стати перестрою від можливих помилок для нинішніх духовних та політичних лідерів країни. Власне з цього виходив автор представленого дисертаційного дослідження. Аналіз документів і досліджень аналітичного характеру дають підставу стверджувати, що притаманна нині суспільству певна розпорошеність за конфесійними, політичними та регіональними ознаками є прямим наслідком драматичних подій в Україні другої половини XVI-XVII століть.

Об'єктом дослідження є Київська митрополія. Охоплюючи майже всі українські землі, вона фактично представляла національну церкву на православному Сході. Від початку свого заснування до середини 80-х років XVII століття митрополія канонічно підлягала владі Константинопольського патріарха. Ця залежність на

практиці була більше номінальною чим реальною. Усталений порядок функціонування Української Православної Церкви був порушений в другій половині XVI століття. Саме тоді, на наш погляд, в православному житті України, нерозривно пов'язаному із загальною історією її народу, були започатковані процеси, які призвели до зміни канонічного статусу Київської митрополії.

Справа підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархату проходить червоною ниткою через усі роботи і становить головний предмет дослідження.

Стан наукової розробки проблеми. Зважаючи на те, що в історіографії існує різноманітна література, яка стосується даної проблеми, дисертант для зручності розділив її на чотири групи.

Першу групу складають наукові праці вчених XIX-початку XX століть. Проблема як дослідницька утвердилася в другій половині XIX століття, проте деякі її аспекти висвітлювалися раніше.

Свідченням є "История Малой России" Д.Бантиш-Каменського, в основу якої дослідник поряд із літописами вперше у вітчизняній історичній науці поклав архівні матеріали. Разом з тим, його викладу багатьох подій в історії Української Православної Церкви притаманний чисто описовий характер. Учений не робить узагальнень і порівнянь відносно становища Київської митрополії в другій половині XVI-XVII століть, зосередившись лише на окремих поступках її ієрархів. Оцінка останніх прямо залежить від їх позиції до Московської патріархії, від "благоволення" царя^I.

Попри суб'єктивність, фактичні помилки, "История Малой России" позитивно вплинула на подальший розвиток вітчизняної історіографії, започаткувавши по суті наукове вивчення минулого

I. Бантиш-Каменский Д. История Малой России от водворения в сей стране славян до уничтожения гетманства. -К., 1993.

Київської митрополії. Вже на середину XIX століття в Україні виразно окреслилися два центри церковної історіографії: Київ та Львів. У Києві церковні історики згрупувалися навколо Київської Духовної Академії, а світські - навколо університету св. Володимира. У Львові церковна історіографія розвивалася в рамках греко-католицької церкви, а світська дещо пізніше почала робити перші кроки разом із Науковим Товариством імені Т.Г.Шевченка. Як правило, Київ намагався представити православну точку зору, а Львів - греко-католицьку.

Найбільший внесок у вивченні середньовічної історії митрополії зробили київські науковці. Організація і діяльність монастирів, братств, життя митрополитів, ставлення козацтва до православ'я в Україні, становище православних громад у Речі Посполитій, боротьба православної церкви за свої права за часів П.Могили, стосунки українського, передусім лівобережного, духовенства з московською духовною владою і урядом царя Олексія Михайловича - над тими та іншими питаннями працювали Ф.Терновський, П.Орловський, Титов, Н.Мухін, С.Голубев, В.Эйнгорн й інші дослідники¹.

Справі підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату, її фінальному акту присвячена по суті єдина в тодішній історіографії стаття С.Тарнавського, надовго ставши

1. Терновский Ф. Петр Могила, киевский митрополит // Биографический очерк // Киевская старина. - 1882. - № 4; Орловский П. Участие запорожских казаков в восстановлении Иерусалимским патриархом Феофаном православной южно-русской иерархии в 1620 году // Киевская старина. - 1905. - Т. 91; Титов Ф. О заграничных монастырях Киевской епархии XVII-XVIII веков // Труды Киевской Духовной Академии. - 1905. - № 1, 2; Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь // Труды Киевской Духовной Академии. - 1895. - № 4; Голубев С. Западно-русская Церковь при митрополите Петре Могила // Киевская старина. - 1898. - Т. 60, 61; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: В 2 т. - К., 1883-1898; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. - Т. I, - М., 1889.

базовою для майбутніх праць учених, які займалися дослідженням даної справи¹.

Характерно, що всіх тогочасних істориків об'єднувала одна позиція, з якої розглядалася Київська митрополія, а саме - це органічна, невід'ємна частина Російської /Руської/ Православної Церкви, котра на певному історичному відтинку була відірвана від Москви, від її церкви-матері. В умовах відсутності української державності, багатовікового іноземного панування, національна ідея у ментальності інтелігенції розвивалася повільно, що відобразилося на загальному стані історіографії.

Ряд статей, де піднімалися питання пов'язані із проникненням в Україну ордена Бзуїтів та підготовкою першої унії, аналізувалися причини усунення з Київської кафедри митрополита Онисифора Дівочки, порівнювалося суспільне становище білого духовенства в Україні та Росії у XVII столітті, були опубліковані у Львові видавництвом "Записок Наукового Товариства імені Т.Г.Шевченка". Авторами були такі дописувачі часопису як О.Сушко, М.Грушевський, О.Лотоцький та інші².

Серед них важко переоцінити доробок М.Грушевського, головного представника народницького напрямку у вітчизняній історіографії. Учений, без сумніву, в ряді головних факторів етнічного існування української нації бачив православ'я. Лише в "Історії України-Руси" цій тематиці він /сам православний/ присвятив

-
1. Тарнавский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриарху // Архив Юго-Западной России. - Ч. I. Т. 5. - К., 1862.
 2. Сушко О. Предтеча унії. Критично-історична студія // Записки Наукового Товариства імені Т.Г.Шевченка. - Львів. - Т. 53, 58, 61; Грушевський М. До біографії Онисифора Дівочки // Там же. - Львів, 1906. - Т. 74; Лотоцький О. Становище білого /світського/ духовенства на Україні і Росії в XVII в. // Там же. - Львів, 1896. - Т. 21; інші.

біля тисячі сторінок загалом¹. Звичайно, не з усіма висновками можна погодитися, особливо сьогодні, в умовах вільного доступу до документів та їхнього оприлюднення. Попри все, наукова спадщина вченого продбжує відігравати велику роль у складному процесі формування національної самосвідомості українського народу.

Над вивченням минулого Київської митрополії працювали також російські дослідники, для яких вона була споконвіку "русской". Підпорядкування митрополії владі Московського патріарха вчені вважали актом справедливості, що дозволив повернути в лоне російської церкви раніше втрачені єпархії².

Другу, незначну групу наукових публікацій складають роботи вчених радянського періоду. Наявність малої кількості праць пояснюється тим, що правляча тривалий час у нашій країні партія, розглядала церкву як антидержавну структуру. Української церковної історії, як окремого предмету, не просто не існувало. Вона без залишку розчинялася або в "історії експансії Ватикану на українські землі", або ж в історії Руської Православної Церкви. Сам термін "Українська Православна Церква" був вилучений із наукового обігу і надовго забутий.

Найбільш дослідженими виявилися лише окремі питання, пов'язані передусім з діяльністю братств, головним чином, у напрямку освіти і культури. Так, історію виникнення церковних братств, їхню структуру і соціальний склад, участь у суспільно-політичному житті українського народу, насамперед на полі народної освіти та культури, культурницьку діяльність К.Ставро -

1. Грушевський М. Історія України-Руси: В 10 т. II кн. -К., Львів, 1904-1936.

2. Макарий. История Русской Церкви: В 12 т. -СПб., 1864-1910; Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. -Казань, 1914; Соловьев С. История России с древнейших времен. -Кн.6. Т.II-12. -М., 1991.

вещького, З.Копистенського, П.Конашевич-Сагайдачного, П.Могили тошо, глибоко розкрили у своїх працях дослідники В.Фаворський, Я.Ісаєвич, З.Хижняк. Їхнім роботам притаманні ґрунтовність, український патріотизм, повага до народу¹.

Середині XVII століття судилося стати маловивченою сторінкою у радянській історіографії церкви. Проблеми становища Київської митрополії у добу Хмельниччини, взаємовідносин духовної влади з гетьманським урядом, наявності православного фактору в ряді головних збудників визвольних змагань українського народу, ролі Української православної Церкви у державотворчому процесі тошо, залишилися поза увагою істориків. Та й самі питання формування Української держави відійшли на другий план.

Виятком є хіба що роботи І.Крип'якевича, передусім, його праця "Богдан Хмельницький". Незважаючи на жорстку цензуру, дослідник зумів у комплексі показати політичні, соціальні, економічні зміни в українському суспільстві 1648-1657 років, торкнувся взаємовпливу соціальної боротьби і політики гетьманського уряду на становищі Київської митрополії. Вчений чи не вперше в радянській історіографії висловив думку про намагання Богдана Хмельницького встановити тісний союз із Українською Православною Церквою для організації нової влади, захистити церковне землеволодіння /на відміну від шляхетського/ від селянської стихії. Зрозуміло, що ці тези, які суперечили існуючій концепції провідної ролі селянства у Визвольній війні, логічним завершенням якої мало бути воз'єднання України з Росією, а не утворення власної держави, не отримали подальшого розвитку².

1. Фаворський В. Церква та національний рух на Україні. XVI-XVII ст. -К., 1929; Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури в XVI-XVIII ст. -К., 1966; Хижняк З. Києво-Могилянська Академія. -К., 1970.

2. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. -К., 1954.

Розпочата в середині 80-х років перебування радянського суспільства не привнесла якісних змін у вивченні історії церкви. Віддаючи належне значенню введення християнства на Русі, подальша його історія зродовжувала подаватися з партійно-класових позицій¹. Використовуючи різні документи, здійснювалася спроба привнести минуле не лише українського, але й російського і білоруського православ'я, його здатність зберігати вікові традиції народу. Щодо Київської митрополії, то її як і раніше вважали невід'ємною частиною Руської Православної Церкви, українським екзархатом. Всілякі намагання відновити історичну справедливість розцінювалися як сепаратні дії націоналістів².

Протидіжні позиції з проблем вивчення історії митрополії, включаючи й період XVI-XVII століть, займали зарубіжні вчені, представники української діаспори. Їхній доробок умовно становить третю групу наукової літератури.

Питання окремішності Української Православної Церкви, її боротьби проти католицького засилля на Заході та московських зазіхань на Сході, вплив української духовної культури на російську, заходи російського самодержавства по приєднанню Київської митрополії до Московського патріархату, її уніфікації та денационалізації - ті та інші питання були в центрі уваги Д. Дорошенка, А. Жуковського, Ф. Корчмарика, Т. Коструби, І. Опієнка, Г. Удод, інших науковців³.

1. Матеріали научно-теоретическої конференції "Православие: история и современность". -К., 1988.
2. Русское православие: вехи истории. -М., 1989.
3. Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу. -Берлін, 1940; Жуковський А. Петро Могила й питання єдності Церкв. -Париж, 1969; Корчмарик Ф. Духовні впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України. -Нью-Йорк, 1964; Коструба Т. Як Москва нищила Українську Церкву. -Торонто, 1961; Опієнка І. Українська Церква. -К., 1993; Удод Г. Приєднання Української Православної Церкви до Московського патріархату 1686 р. -Вінніпег, 1972; інші.

Вчені намагалися не лише відтворити події ХУІ-ХУІІ століть, але й прагнули знайти їх витoki. Так, О.Лотоцький, дослідивши засади автокефальності окремих православних церков, зробив висновок, що втрата українською церквою своєї автокефальності була логічним наслідком політичної угоди між Україною та Росією у 1654 році, яка дозволила останній силовими методами підпорядкувати Київську митрополію московській духовній владі¹.

Наукові праці майже всіх зарубіжних дослідників відзначаються одним суттєвим недоліком - відсутністю сучасної джерельної бази, основаної на нововиявлених архівних матеріалах. Свої історичні розвідки та висновки вони будували, як правило, виходячи із наявної в науковому обігу літератури, включаючи й документальну. Зокрема, І.Власовський, автор об'ємного "Нарису історії Української Православної Церкви", визнавав, що його виклад історії церкви є скоріше систематизованим підручником, який відповідає "курсу для середньо-шкільної молоді"².

Із молодого покоління вчених діаспори, сьогодні стали відомі імена С.Сеник та Б.Гудзяка, у яких висвітлення середньовічної церковної історії в Україні подається з позицій греко-католицької церкви³.

З початку 90-х років у вітчизняній історіографії окреслюється новий період у дослідженні проблеми. Новітні публікації українських вчених складають останню групу наукової літератури.

В умовах становлення демократії у нашій країні, інтерес

-
1. Лотоцький О. Автокефалія: В 2 т. -Варшава, 1935-1938.
 2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. 5 кн. -Нью-Йорк, 1977. -Т.І. -С.5, 8.
 3. Сеник С. Українська Церква в ХУІІ столітті //Ковчег. -Львів, 1993. -Ч.І; Гудзяк Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії //Ковчег. -Львів, 1993. -Ч.І.

науковців до церковної історії виявився великим. Останнім часом відбувся ряд конференцій, засідань круглих столів, присвячених цій тематиці¹. З'явилася низка досліджень, де вчені порушують питання давньої історії Київської митрополії /В.Косик/, Берестейської унії /В.Іванишин/, взаємовідносин українського козацтва з православною церквою /В.Щербак/, з російським патріаршим престолом /В.Мордвінцев/, вивчають стан та місце церковної економіки в народному господарстві України /О.Крижанівський/².

Появилися перші спроби переглянути існуючу концепцію Визвольної війни українського народу в XVII столітті. Дослідники, розглядаючи внутрішню політику уряду Б.Хмельницького, торкаються питання його ставлення до церковного землеволодіння та православного духовенства в цілому /В.Смолій, В.Отепанков/³. Знову як колись, формується, а точніше - відновлюються два центри церковної історіографії: Київ та Львів.

Наприкінці 1994 року із друку вийшла трьохкнижна "Історія церкви та релігійної думки в Україні"⁴. У перших двох книгах /автор В.Ульянівський/, здійснено спробу системно висвітлити іс-

1. Історія релігії в Україні. Тези повідомлень II круглого столу. - Львів, 1992; Науково-релігійна конференція "Українське православ'я - історія, сучасність, перспективи". - К., 1993; Наукова конференція "Українська національна ідея і церква". - К., 1993; інші.
2. Косик В. Про шляхи розвитку церкви в Україні і Росії /XI-XVI ст. // Український історичний журнал. - 1993. - № 4-6; Іванишин В. Українська Церква і процес національного відродження // Бібліотека ж-лу "Пам'ятки України". - Кн.2. Українське відродження і національна церква. - К., 1990; Щербак В. Козацтво і православ'я // Київська старовина. - 1993. - № 5; Кушнарєва М., Мордвінцев В. Сталый патріарх. - К., 1992; Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Православної України /XVII-перша половина XIX ст./. - К., 1991.
3. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. - К., 1993; інші.
4. Ульянівський В., Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: В 3 кн. - К., 1994.

торію церкви в Україні з середини XV.-до кінця XVI століть. В роботі подаються відомості про церковних діячів, православні єпархії, висвітлюється просвітницька і загалом місійна діяльність церкви. Третя книга /автори О.Крижанівський, С.Шухій/, розкриває церковно-релігійне життя в Україні від Берестейської унії до середини XIX століття. Особливу увагу дослідники приділили висвітленню соціально-економічної і культурно-освітньої діяльності церкви, викладу церковного життя в синодальну добу.

Отже, аналіз наукових розробок засвідчить, що проблема "Київська митрополія другої половини XVI-XVII століть: історико-політичний аналіз" розглядалася фрагментарно і комплексного відображення в науковій літературі не знайшла. Ряд питань щодо становища Київської митрополії, насамперед, у контексті політичної історії України /особливо в добу Хмельниччини/, не отримали належного вивчення, а таке питання як виявлення і висвітлення об'єктивних причин занепаду Української Православної Церкви та її підпорядкування в кінцевому результаті Московській патріархії, по суті, так і не стало предметом окремого історичного дослідження. Необхідність даного дослідження обумовлена також наявністю в обігу значної кількості морально застарілої літератури, відсутністю у ряді праць вагової джерельної бази.

Мета і завдання дослідження. Враховуючи актуальність проблеми, спираючись на досягнення попередніх дослідників та зважаючи на недостатній рівень її розробленості, дисертант поставив перед собою мету: з'ясувати особливості правового стану Київської митрополії в другій половині XVI-XVII століть; показати взаємозв'язок та вплив різних політичних сил суспільства на становище митрополії; простежити розвиток боротьби за збереження самобутності Української Православної Церкви і проаналізувати її

наслідки; винести з цього деякі історичні уроки та зробити практичні рекомендації.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань:

- визначити ступінь наукової розробки проблеми /у вступі/;
- виявити витоки церковного розладу в Київській митрополії;
- проаналізувати вплив державної політики Польщі та Росії на розвиток ситуації в митрополії;
- дослідити причини появи в українському суспільстві течій різної політичної та церковної орієнтації;
- прослідкувати еволюцію взаємовідносин українського православного духовенства з російськими урядовими і церковними колами;
- розкрити роль гетьмана Б.Хмельницького і його уряду в зміцненні та розбудові Української Православної Церкви як необхідного атрибуту державності;
- показати пагубність політичної нестабільності у суспільстві для національної церкви;
- дослідити вплив геополітичного фактору на хід та результати боротьби православних українців за свою церкву та її права.

Методологічну основу дослідження становить метод історизму, головними постулатами якого є: минуле пізнається з'ясуванням того, як "власне все відбувалося" /А.фон Ранке/; відтворення історичних подій можливе на основі науково-критичного аналізу джерел /що не зафіксовано у документі - не існує для історії/. Методика дослідження дозволяє виявити як і коли відбувалися події та відповісти на запитання - чому вони відбувалися саме так. Робота написана у проблемно-хронологічному плані, що загалом дозволило викласти матеріал у послідовній і логічно завершеній формі.

Джерельну базу дослідження склали кілька груп джерел: неопубліковані матеріали, що зберігаються в сховищах Центрального

державного історичного архіву в Києві /Ф.15, 22, 51, 59, 127, 159, 182, 203, 220, 221, 222, 223, 237, 1407, 2427/, Інституту рукопису Центральної наукової бібліотеки НАН України імені В.І.Вернадського /Ф.Збірка О.Лазаревського, Збірка Церковно-Археологічного музею/; археографічні публікації джерел¹; наративні джерела /полемічні, мемуарно-історичні твори, переписка окремих державних, політичних і церковних діячів другої половини XVI-XVII століть/.

Використані матеріали охоплюють широкий спектр історичних джерел: законодавча та розпорядча документація органів державної влади Речі Посполитої, України і Росії; матеріали станово-представницьких органів; книги судово-адміністративних установ Речі Посполитої; зобов'язуюча і рекомендаційна документація православних патріархів, митрополитів, окремих представників духовенства Київської митрополії; епістолярна документація офіційного і напівофіційного характеру; матеріали поточного діловодства. Їхній аналіз дозволив виявити визначальні позиції та основні напрями державної церковної політики Польщі, України і Росії, місце церкви в структурі владних органів, розкрити регіональні особливості боротьби українського суспільства за права і привілеї Київської митрополії, зіставити точки зору різних соціальних та політичних груп населення України у вирішенні церковної проблеми, чіткіше визначити хронологію і динаміку розвитку подій другої половини XVI-XVII століть.

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: В 7 ч. 35 т. -К., 1839-1911. -Ч.1.Т.1, Ч.1.Т.5, Ч.1.Т.6, Ч.1.Т.7, Ч.2.Т.1, Ч.3.Т.4; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссиею: В 15 т. -СПб., 1863-1892. -Т.2, 3, 4, 5, 6, 8, 10; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссиею: В 5 т. -СПб., 1846-1853. -Т.3, 4, 5; Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657. -К., 1961; інші.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що шляхом комплексного вивчення проблеми із залученням нових архівних матеріалів в історіографії зроблено спробу переглянути усталені погляди на переломні, визначальні події в історії Київської митрополії другої половини XVI-XVII століть. Дисертант намагався виявити загальне та особливе у підходах різних урядів, політичних угруповань, громадських організацій, православного духовенства, соціальних груп при розв'язанні церковного питання в тодішній Україні; показати їхню участь у вирішенні всього комплексу національно-церковного будівництва, збереження національних особливостей Української Православної Церкви; проаналізувати основні форми та методи їхньої діяльності.

Практичне значення роботи полягає в тому, що наявний в ній фактичний матеріал та висновки допоможуть зрозуміти першопричини нинішньої міжконфесійної ситуації, сприятимуть налагодженню церковного життя в Україні. Результати дослідження можна використати у подальшій розробці проблеми, підготовці учбової та методичної літератури, розробці спецкурсів і семінарів з історії України, релігієзнавства, у виховній роботі з молоддю.

Структура дослідження обумовлена логікою проблеми, специфікою мети і завдань. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, заключення, додатку, списку використаних джерел і літератури. Розділи розділені на параграфи, в яких згруповано відповідний хронологічно і тематично підібраний матеріал. У додатку розміщено три таблиці, складені дисертантом.

У вступі обґрунтовано вибір теми дисертації, розкрито її актуальність і наукову новизну, стан наукової розробки проблеми та її джерельну базу, сформульовано мету й основні завдання роботи, показано її практичне значення.

У першому розділі "Становище Київської митрополії в другій половині XVI - на початку XVII століть" здійснено спробу пока - зати загальний стан Київської митрополії після Люблінської унії 1569 року, її правові позиції, розкрити зміст боротьби україн - ської громади за збереження православної церкви, виявити витoki різної, передусім, промосковської церковно-політичної орієнта - ції українського духовенства.

В розділі відзначається, що після Люблінської унії україн - ське православ'я нарівні з католицизмом стало панівним у Речі Посполитій. Православна шляхта отримала змогу управляти держа - вою, а за згодою ієрархії закріпили їхні права та привілеї.

Єпископат митрополії, турбуючись про збільшення власних та церковних володінь, мало приділяв уваги підготовці кадрів для православної церкви, освіті молоді. При цьому, католицькі орде - ни, що з'явилися в Україні після унії, здійснювали активну мі - сійну роботу і незабаром пронизали всі сфери суспільного життя українського народу. Престиж православ'я почав падати, спричи - няючи перехід шляхти у католицизм. Ситуацію ускладнювало й так зване право "подання" короля і "патронату" шляхти, особливо ко - ли "патроном" у православних мирян ставав католик чи протестант. Київську митрополію поступово охопив церковний розлад.

Церковна реформа, проведена східними патріархами у 80-х ро - ках XVI століття, не дала сподіваних результатів. Єпископат, шу - каючи виходу із ситуації, який би забезпечив цілість церкви та її права, зупинився на варіанті унії з Римом, де заявили про го - товність зберегти в межах митрополії східний /візантійський/ об - ряд віросповідання та церковні традиції.

Берестейська церковна унія 1596 року, створивши нову укра - їнську церкву, поставила православ'я перед проблемою виживання.

Польський уряд та католицька церква розпочала відкритий наступ на Українську Православну Церкву, що фактично залишилася без свого єпископату. В силу географічної близькості, основний удар був спрямований на західний регіон України, спричинивши звідти масовий відтік населення. Це дозволило Києву сконцентрувати провідні інтелектуальні сили, відновити у 10-х роках XVII століття роль наукового і культурного центру України та повести боротьбу проти католицького засилля.

На захист православ'я рішуче виступили мішани, організовані в братства, та козацтво, які ототожнювали збереження віри з збереженням української народності. Завдяки їхній діяльності у 1620 році в Києві стало можливим відновлення вищої православної ієрархії Київської митрополії. Глибоко православним залишалося селянство, дрібне духовенство, частина патрістичної шляхти.

Проте, новий єпископат не отримав офіційного визнання Польською державою. Українська громадськість, втрапивши надію добитися справедливості, почала шукати партнерів у боротьбі за віру поза межами Речі Посполитої. Ситуація, що склалася в Європі на межі століть, сприяла налагодженню відносин з провідними колами сусідніх держав, насамперед Росії, перші контакти з якою виникли ще у 70-х роках XVI століття. Особливо інтенсивно зближення та співробітництво спостерігалося в період "смути" і інтервенції Польщі проти Росії. В Москві розуміли, що в разі поразки, на православ'я в їхній країні очікувала така ж доля як в Україні.

У 20-х роках XVII століття стосунки набували політичного забарвлення. Невизнана ієрархія митрополії все частіше зверталася на допомогу в Москву, а чорне духовенство, безпосередньо знаходило собі притулок у чисельних російських монастирях. Серед українського православного духовенства та мирян набувала поширен-

ня думка, що лише одновірна Москва захистить їхню віру від латинства. Російський уряд, виходячи з інтересів своєї держави, налагався виконувати прохання Київської митрополії духовенства, обіцяв визволити українське православія від католицького ярма.

У другому розділі "Могилянська доба Київської митрополії" дисертант проаналізував причини юридичного визнання Української Православної Церкви Польською державою в 30-х роках XVII століття, всебічно розкрив та оцінив реформаторську діяльність митрополита П.Могили, порівняв становище єпископату митрополії та дрібного духовенства і мирян у 30-40 роках XVII століття.

Проросійська орієнтація українських владик не задовільняла польський уряд. Не маючи змоги силовими методами знищити або локалізувати православія в державі, він на початку 30-х років легалізував діяльність Української Православної Церкви, провів розподіл церковних володінь митрополії між православними і греко-католиками. Основні права і привілеї православної церкви були зафіксовані в "Статтях заспокоєння", "Дипломі" короля та інших законодавчих актах. Уряд посприяв висвяченню нового єпископату Київської митрополії, шляхетського за походженням, який з вітчутною відразою ставився до тогочасної російської дійсності. Мета: налагодити релігійне життя в державі, розірвати політичні зв'язки українського духовенства з Росією, позбутися шляхетського роздору, спричиненого великою мірою релігійним протистоянням, що загалом становили реальну загрозу територіальній цілості та безпеці держави, позбавляли уряд можливості проводити активну зовнішню політику.

Легалізуюючи православія, уряд вимушений був рахуватися з потребами самих православних. Ковачтво, міщанство, шляхта, духовенство безперервно домагалися від властей свого права віль-

ного віросповідання. Перемога по суті була всенародною. Тому вона, на думку автора, припинила на деякий час перехід православних Речі Посполитої на територію Російської держави.

Настав час примирення, який митрополит П. Могила використав для проведення реформ в церкві: оновилася структура церковного управління, впорядковувалися догматичні питання релігії, реформувалася школа тощо. Реформи зміцнили позиції Української Православної Церкви як суб'єкта Константинопольського патріархату, зуміли піднести її на рівень, що дозволив успішно захищатися від наступу католицизму.

Разом з тим, вища ієрархія, здобувши великі права та привілеї, відірвалася від суспільного життя народу, не звертала уваги на його національні проблеми, замкнулася у своїх вузьких інтересах. Часті міжконфесійні роздори між православними та греко-католиками із-за церковних володінь і храмів, жертвами яких ставали звичайні миряни, фанатизм католицької шляхти, байдужість владяк, змусили православних українців уже наприкінці 30-х років знову шукати захисту й притулку в Росії. До національних і релігійних утисків додавалися соціальні: землі священників не були звільнені від податків, біле духовенство нерідко змушене було відробляти навіть панщину.

На кінець 40-х років XVII століття польсько-католицьке гноблення досягло свого апогею. Річ Посполита опинилася на грані соціального вибуху.

У третьому розділі "Київська митрополія за часів Богдана Хмельницького" дається аналіз правового та економічного стану митрополії в роки Визвольної війни, розглядається позиція гетьмана до Української Православної Церкви та її проблем, розкривається характер стосунків українського духовенства, єпископату

митрополії з урядами України, Польщі та Росії, з Константинопольським патріархом і іншими східними владиками.

Автор підкреслює, що Визвольна війна, розпочата під гаслом боротьби за православну віру, була неоднозначно сприйнята духовенством Київської митрополії. Дрібне духовенство, сподівавшись здобути бажану свободу, влилося в ряди повсталого народу. Вища ієрархія, після певних вагень, протягом 1651-1653 років відійшла від політичної діяльності. Це дало їй змогу, в умовах затяжної війни, успішно розвивати церковно-господарські відносини з урядами України, Польщі та Росії, східним духовенством, управляти єпархіями і вагомими архимандріями.

У розділі наголошується, що гетьман Б.Хмельницький розглядав православну Київську митрополію як національну церкву - необхідний атрибут української державності, як важливий чинник у розбудові України. Заходи гетьманського уряду були направлені на розширення автокефальних засад Української Православної Церкви, зміцнення її матеріального добробуту. Свої доводи дисертант підкріпив архівними матеріалами, зведеними у велику таблицю, розмішену у додатку дисертації.

Питання автокефальності Київської митрополії, гарантом якої мав би й надалі виступати Константинопольський патріарх, були постійним предметом обговорення на українсько-польських і українсько-російських переговорах. Послідовність гетьмана зближала з ним єпископат митрополії, сприяла їхній співпраці, тим більше, що Москва, на відміну від Варшави, зволікала з підтвердженням канонічного статусу Української Православної Церкви, нерідко грубо втручалася у її внутрішні справи. Користуючись труднощами, з якими стикалося українське суспільство, російський уряд продовжував поширювати і зміцнювати свій вплив серед

духовенства митрополії, насамперед на порубіжній Стверщині.

У четвертому розділі "Перехід Київської митрополії до складу Московського патріархату" дисертант розглядає трагічний для України період Руїни, який остаточно підготував умови підпорядкування митрополії московській духовній владі; визначає обставини, що дозволили здійснити цей акт; коротко інформує про правові зміни в українській церкві як суб'єкті Московської патріархії, що мали місце до кінця XVII століття; робить невелике узагальнення по матеріалам всієї дисертації.

Після смерті Б.Хмельницького, паризм, сфальсифікувавши умови Переяславського договору 1654 року, взяв курс на підпорядкування України Росії, на знищення її державності. Автор вважає, що Москва, використовуючи свій давній вплив серед діючого духовенства, намагалася передусім підпорядкувати своїй владі Українську Православну Церкву. За планами царських політиків саме Київській митрополії у складі Московського патріархату відводилася головна роль колоніально-русифікаторської політики Росії в Україні. Заходи Москви викликали протидію з боку провідних українських сил, особливо після підписання між Росією та Польщею Андрусівського договору. Україну охопила страшна смуга Руїни.

Політична руїна була тісно пов'язана із церковною і призвела до такого хаосу, коли Київською митрополією одночасно управляло декілька владик, ставлеників ворогуючих між собою політичних угруповань, а також урядів сусідніх держав, зацікавлених у розчленуванні України. Киріярх митрополії Константинопольський патріарх, не маючи реальної влади, вплинути на ситуацію не міг. Найкращим виходом вбачався перехід під юрисдикцію Московського патріарха із збереженням автономії української церкви.

Ситуація, що склалася в Європі на середину 80-х років XVII

століття, сприяла юридичному оформленню передачі Константинополем Москві Київської митрополії. Уряди Польщі та Туреччини, маючи до митрополії безпосереднє відношення /правобережна і західна частина митрополії знаходилася на території Речі Посполитої, а резиденція Константинопольського патріарха була в Туреччині/, бажали зберегти з Росією добросусідські відносини і тому погодилися з намірами останньої.

Ось чому, з такою легкістю була впроваджена в життя постановою про передачу Київської митрополії Московському патріархату. Відразу ж після цього, царизм, позбувшись зовнішніх і внутрішніх перепон, порушуючи зобов'язання, взявся за перетворення митрополії в провінційну єпархію Російської Православної Церкви. Підпорядкування Української Православної Церкви не було наслідком випадкового збігу обставин, бажанням окремих історичних постатей тощо. Ця подія, на думку автора, готувалася історією більше сотні років, і після смерті Б.Хмельницького стала неминучою.

У заключенні подається ряд висновків, що виносяться на захист:

1. Витски церковного розладу Київської митрополії сягають другої половини XVII століття. Розлад, з одного боку, був великою мірою спричинений деструктивним втручанням польської влади у справу митрополії та активною месійною діяльністю католицької церкви. З другого боку, він був наслідком пагубної бездіяльності єпископату Української Православної Церкви, який по суті замкнувся на вирішенні переважно матеріальних проблем.

2. Церковний розлад супроводжувався падінням престижу православ'я. Ситуація породила різні церковно-політичні течії в українському середовищі. Ієрархи митрополії вважали, що врятувати церкву можна шляхом злуки з Римом; окремі братства і монастирі

зв'язали перші контакти з Росією. Після Берестейської унії 1596 року, яка поставила православну церкву поза законом у Речі Посполитій, зв'язки переслідуваного українського духовенства з російськими урядовими і церковними колами швидко міцніли.

3. Відновлення у 1620 році православного єпископату Київської митрополії не було випадковим, а завдячувалося волеви явленню всіх верств українського суспільства: козацтва, міщанства, селянства, духовенства, частини патріотично настроєної шляхти.

4. У 20-х роках XVII століття відносини між українським православним духовенством і Російською державою набрали політичного характеру. Не визнані польським урядом ієрархи митрополії готові були визнати над собою владу московських государів /патріарха і царя/; чорне духовенство знаходило притулок у російських монастирях. Легалізація діяльності Української Православної Церкви в 30-х роках століття не припинила політичних зв'язків. Дрібне духовенство та миряни продовжували терпіти національне, соціальне і релігійне гноблення польсько-католицької шляхти, що сприяло розповсюдженню промосковських настроїв в Україні.

5. Реформи митрополита П.Могили та державні заходи гетьмана Б.Хмельницького зміцнили на деякий час позиції Української Православної Церкви як суб'єкта Константинопольської патріархії. Гетьман розглядав національну церкву як необхідний атрибут української державності, зміцнював її апостолічні засади.

6. Втрата Україною політичного суверенітету неодмінно мала призвести до зміни канонічного статусу її церкви. Політична нестабільність, ворожнеча між фракціями і угрупованнями в Україні, нерідко спровокована сусідніми державами, остаточно підготували духовенство митрополії до переходу під владу Москви.

7. Ситуація, що склалася в Європі у 80-х роках XVII століт-

тя сприяла канонічному оформленню передачі Київської митрополії константинополем у відання московської духовної влади.

Наприкінці дисертант виклав ряд історичних уроків, практичних рекомендацій, які заслуговують, на його думку, уваги. Зокрема, він вважє: по-перше, відверте ігнорування церковного питання чи намагання вирішити його без урахування національних, навіть регіональних особливостей може призвести державу до катастрофи /приклад Речі Посполитої/; по-друге, відрив духовних лідерів від потреб народу, їхня боротьба за владу в церкві призводить до утворення нових конфесій, тягне за собою розкол у суспільстві /приклад взаємовідносин православних і греко-католиків у Речі Посполитій/; по-третє, відсутність єдності між політичними, духовними лідерами країни дозволяє урядам чужих держав втручатися у її внутрішні справи, нерідко з метою поновлення /приклад втрати Україною свого суверенітету, а її православною церквою автокефалії/.

Результати дослідження антобобані шляхом виступів на конференціях "Українське православ'я - історія, сучасність, перспективи" /Київ, 1993/, "Українська національна ідея і церква" /Київ, 1993/, на VI Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства /Луцьк, 1993/, "Волинь і волинське зарубіжжя" /Луцьк, 1994/, інших. Основні положення роботи викладені в таких публікаціях:

1. Київська митрополія в кінці XVI-першій половині XVII століть. - Дзп. в ДНТБ України. - 03.11.1993, № 2198-УК 93. - 70 с.
2. Становище українського православ'я в кінці XVI-першій половині XVII століть //Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. - Луцьк, 1993. - С.270-271.
3. Політична руїна і Київська митрополія: церковна автономія - шлях до порятунку? //Наукові записки з історії України. Збірник статей. - Кіровоград, 1993. - Вип.2. - С.41-82.
4. Становище Луцької та інших західно-українських православних єпархій в кінці XVII-XVIII ст. //Волинь і волинське зарубіжжя. Тези доповідей та повідомлень. - Луцьк, 1994. - С.52-55.

Харишин М.В. Киевская митрополия второй половины XVI-XVII веков: историко-политический анализ.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 - история Украины, Киевский университет имени Тараса Шевченко, Киев, 1995.

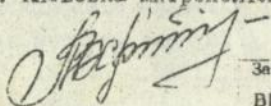
Защищается рукопись диссертации, в которой предпринята попытка пересмотреть устоявшиеся взгляды на главные, определяющие события второй половины XVI-XVII веков в истории Украинской Православной Церкви. Установлено, что любые изменения в жизни Киевской митрополии, представлявшей тогда национальную церковь, были непосредственно связаны с политической ситуацией на Украине. Подчинение в 1685-1686 годах митрополии Московскому патриарху, с последующей потерей автономии, не было кратковременным актом, а имело глубокие исторические корни, уходящие к временам Люблинской унии 1569 года.

Kharyshyn M.V. The Kyiv metropolis of the second half of the XVI-XVII centuries: the analysis of the political history.

Thesis on competition for academic degree of Candidate of History on speciality 07.00.02 - the history of Ukraine, Taras Shevchenko University, Kyiv, 1995.

In the Manuscript of the thesis it is made an attempt to reconsider the generally accepted views on the main, the most important events of the second half of XVI-XVII c. in the history of the Ukrainian Orthodox Church. It has been stated that any alterations in the life of the Kyiv metropolis, which presented with the political situation in Ukraine. The subordination of the Kyiv metropolitan to the Moscow patriarchy in 1685-1686, with the subsequent loss of the autonomy, was not a short-lived act but it had deep historic roots dated back to the Union of Lublin /1569/.

Ключові слова: Київська митрополія, церква, православ'я.

Зам. №15. тпр. 10с.

ВПСІ " КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ "

Київ. Б. Шевченка, 14.

Handwritten text at the top of the page, possibly a page number or title, appearing as "A 35.10" (mirrored).

448332

AB 32.470